

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТИ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.1. (575.2) (043.3)

ЭСТЕБЕСОВА ПЕРИЗАТ САДЫРБЕКОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АНИМАЛИСТИК
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

10.02.06 - түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин түрк филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Мирзахидова Миясар Инамжановна

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Каратаева Соонайым Кубатбековна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин
түркология бөлүмү, дареги: 720038, Бишкек шаары,
К. Тыналиев көчөсү, 30-43

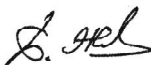
Диссертациялык иш 2016-жылдын 17-ноябрында саат 14.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720044, Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси, 27.

Автореферат 2016-жылдын 14-октябрында жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент**

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Фразеологизмдер жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде кыргыз, түрк тил илиминде бир канча жылдан бери изилденип келе жатса дагы, алигиче талаш-тартыштарды туудуруп, ар тараптуу терең иликтөөнү, тактоону талап кылган маселелер да кездешет. Алсак, фразеологизмдердин табият-маңызы, курамы, семантикалык типтери, оксюморон тибиндеги фразеологизмдер, фразеологизмдердин энантиосемиялык касиети ж.б. ушул өңдүү маселелер бүгүнкү күндө да бир беткей чечилишке ээ боло элек. Албетте, бул фразеологизмдердин табиятынын татаалдыгы, көп кырдуулугу, мезгил өткөн сайын, илим-билимдин өнүгүшү менен анын улам жаңы кыры ачылып, аларды жаңы өңүттөн кароо зарылчылыгынын жаралышына байланыштуу болсо керек деп ойлойбуз. Бул – бир. Экинчиден, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер буга чейин тектеш эмес (орус, англис, немис) тилдер менен гана салыштырылып, изилденип келди, т.а., аларды тектеш тилдер менен салыштырып иликтөө колго алына элек. Бул жагынан алганда, кыргыз, түрк тилиндеги фразеологизмдердин жаралуу, жасалуу ык-амалы, структуралык курамы, семантикалык табияты, семантикалык маани-маңызына, бөтөнчөлүгүнө карата топтоштурулушу, көркөм чыгармаларда колдонуу өзгөчөлүгү, стилистикалык нюанстары, стилдик боёктору ж.б.у.с. маселелер салыштырма планда да, өз алдынча да ар тараптуу изилдөөгө муктаж. Аталган тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып иликтөөдө бир тилди жекече алып изилдегенде байкалбай калган айрым маселелер ачылып, фразеологизмдер теориясын терең караштырууга, кээ бир суроолордун так чечилишине өбөлгө түзөрү анык жана мындай мүнөздөгү иликтөөлөр лингвометодикалык гана эмес, этнологиялык жактан да чоң мааниге ээ. Мына ушул жагдайдын өзү эле кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди салыштырма жана сыпаттама ыкмалардын негизинде ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү зарылчылыгын коюп отурат. Демек, **илимий иштин актуалдуулугу**, биринчиден, кыргыз жана түрк тилинин фразеология корунда орун алган жогоркудай маселелер менен шартталса, экинчиден, кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер алгач ирет изилденип жаткандыгы, алардын өз алдынча терең илимий изилдөөгө муктаж экендиги менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги түрк филологиясы кафедрасынын илим изилдөө багытына, илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына жана изденүүчүнүн демилгесине ылайык тандалып алынып, жүзөгө ашырылды.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жана семантика-стилистикалык жактан өз ара салыштыра иликтеп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

- Жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинен кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологизмдерге тиешелүү жазылган илимий эмгектерге сереп салуу аркылуу изилдөөнүн багыттарын белгилөө;
- Кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди жыйнап, белгилүү бир ирээтке келтирүү; эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин сөздүктөрүн түзүү;
- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин курамын аныктоо менен структуралык жактан топторго, топтордун ичинен типтерге жиктөө, алардын жаралуу, жасалуу ык-амалдарын аныктоо;
- Кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди семантикасына карай топторго бөлүштүрүп, кепте туюндурган маанисине, көтөргөн жүгүнө, аткарган функциясына карата семантика-стилистикалык талдоолорду жүргүзүү;
- Кыргыз, түрк тилиндеги жыйналып алынган анималисттик фразеологизмдерге лингвостатистикалык илик жүргүзүү;
- Анималисттик фразеологизмдердеги коддорго талдоо жүргүзүп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктап, алардын себептерин ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жыңылыгы - кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер алгач ирет иликтөөгө алынып, натыйжада, эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык, семантикалык топторго жиктелип, алардын колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан териштирилгендигинде, лингвостатистикалык илик жүргүзүлүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөдө берилген ар бир талдоо, анализдөө фразеологизмдердин структуралык, лексика-семантикалык табиятын андан ары так жана кеңири аныктоого өбөлгө түзүп, андан чыгарылган корутунду-тыянактар, теориялык табылгалар кыргыз, түрк тилинин фразеологиясын окуп-үйрөнүүдө кеңири колдонулуу менен бирге айрым бир теориялык негиздерди иштеп чыгууга салым кошуу шексиз жана ал боюнча изилдөө иштерин жандантууга да шарт түзөт.

Илимий иштеги фактылык материалдар менен теориялык жоболорду ЖОЖДордо түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, лексикология, фразеология, стилистика ж.б. ушул өңдүү предметтерди окутууда кеңири пайдаланууга болот. Муну менен катар эки тилдин салыштырма-текештирме лексикологиясын иштеп чыгууга жана котормо, түшүндүрмө, фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүгө көмөк көрсөтө алат деген ойдобуз.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Кыргыз жана түрк фразеологдорунун ортосунда фразеологизмдерди иликтөө ык-амалы, ошондой эле фразеологизмдердин табият-маңызы боюнча көптөгөн жалпылыктар менен катар айрым бөтөнчөлүктөр да бар;

- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жактан алганда, алардын түгөйлөрүнө жана маанилерине карап, толук дал келгендер, жарым-жартылай дал келгендер жана дал келбегендер деп бөлүштүрүүгө болот;

- Маанилеш анималисттик фразеологизмдер эки тилде арбын учурайт, бирок алардын баарын тең эле окшош кароого болбойт, жалпысынан маанилеш болгону менен, семантика-стилистикалык маанилери, боёктору боюнча өз ара айырмаланышат;

- Түгөйлөрүнүн саны боюнча, эки тилде тең эки, үч түгөйлүү түрмөктөр басымдуулук кылат; кыргыз тилинде сегиз түгөйлүү фразеологизмдер кездешсе, түрк тилинде он, он төрт түгөйлүүлөр да бар, мындай өзгөчөлүк түрк фразеологдорунун илимий көз карашына тикеден-тике байланыштуу;

- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдер адамдын ички-сырткы сапатын, мүнөзүн билдирүүчү касиетке ээ, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат жана алар өз ичинен структуралык, семантикалык топторго бөлүнөт;

- Адамдын оң сапатын туюндурган фразеологизмдерге салыштырмалуу терс сапатты билдирген фразеологизмдер эки тилде тең басымдуулук кылат жана сандык жактан көптүгү, семантикалык табиятынын түрдүүлүгү, өтө образдуу, таасирдүүлүгү менен айырмаланат;

- Кыргыз жана түрк тилинин анималисттик фразеологизмдер сөздүгүн жарыкка чыгаруу практикалык да, теориялык да мааниге ээ.

Изденүүчүнүн жеке салымы катары илимий иште чагылдырылган негизги жоболор, конкреттүү талдоолор жана анализге алынган фактылык материалдардан чыгарылган илимий-теориялык тыянактар эсептелет.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Илимий иш К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги түрк филологиясы жана кыргыз тил илими кафедрасынын жыйынында талкууланып, коргоого сунуш кылынды. Иштин мазмуну боюнча республикалык, регионалдык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. КРдин ЖАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарга 7, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларга 3 илимий макала жарыяланды.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Илимий иш киришүүдөн, үч баптан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмеси менен тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 254 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максат-милдеттери, илимий жаңылыктары, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробацияланышы жана жарыяланышы, иштин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилди.

«Изилдөөнүн теориялык негиздери (Илимий адабияттарга сереп)» аттуу 1-бапта иликтөөлөрүбүздүн теориялык өзөгүн түзүп келген орус тил илиминдеги фразеологиялык негизги концепцияларга, түркологиядагы орчундуу эмгектерге сереп салынып, өзгөчө көңүл сөз болуп жаткан кубулуштун кыргыз жана түрк тилиндеги иликтениш абалына бурулуп, андагы изилдөөлөргө кеңири обзор берилди.

Фразеологизмдерге биринчи жолу илимий негизде аныктама берген швейцариялык окумуштуу Ш.Баллинин, фразеологизмдер теориясы боюнча дүйнөлүк тил илиминде өзүнүн татыктуу ордун тапкан орус тил илиминин белгилүү окумуштуулары - Е.Д.Поливанов, И.М.Вульфус, С.И.Абакумов, В.В.Виноградов, А.И.Молотков, А.М.Бабкин, Д.Н.Шмелев, Ю.П.Солодуб ж.б. окумуштуулардын фразеологизмдерге арналган негизги концепцияларына, түркологияда казак академиги С.К.Кенесбаев, өзбек окумуштуусу Ш.У.Рахматуллаев, башкыр илимпозу Г.З.Ураксин өңдүү изилдөөчүлөрдүн фразеологизм маселесине багытталган иликтөөлөрүнө токтолдук.

Кыргыз тил илиминде белгилүү окумуштуу Ж.Шүкүровдун, андан соң илим докторлору Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, илим кандидаты А.Назаров башында турган бир топ окумуштуулардын фразеологизмдерди камтыган илимий макалаларынан тартып, кандидаттык, докторлук диссертацияларына, окуу-методикалык колдонмо, китептерине чейинки изилдөөлөргө илик жүргүзүп, Түркия түрк тилинде фразеологизмдердин табият-маңызы, маанилик, формалык өзгөчөлүктөрү өңдүү теориялык маселелерди иликтеген Ө.А.Аксой, А.Доган, В.Хатипоглу, Т.Гүленсой, Х.Хасан, З.Өнлөр баштаган ж.б. окумуштуулардын илимий иликтөөлөрүнө сереп салып чыккан соң төмөнкүдөй тыянакка келдик:

1. Орус тил илиминде фразеологизмдерди типтерге бөлүштүрүүдө, орус фразеологдорунун көбү В.В.Виноградовдун жолун жолдоп үчкө бөлүп карашса (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек), Н.М.Шанский фразеологизмдерди төрт типке бөлүп, төртүнчү типти «фразеологические выражения» термини менен атаган, ал эми Ю.П.Солодуб фразеологизмдерди эки (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик) гана типке бөлгөн.

2. Кыргыз тилчилери фразеологизмдерди классификациялоодо орус окумуштуусу В.В.Виноградовдун семантикалык концепциясына таянышып,

түгөйлөрү бири-бирине тыгыз байланышып, семантикалык жактан ширелишкен, туруктуу сөз айкаштарын фразеологизм катары карашса, түрк тилчилеринде бул боюнча кайчы пикир орун алып келгендигин учуратабыз. Алсак, Ө.А.Аксой өтмө мааниде колдонулган бир эле сөздүн фразеологизм боло тургандыгын белгилейт: *akşamcı* (аракеч), *gözde* (сүйгөн, жакшы көргөн), *gedikli* (туруктуу) ж.б. Ал эми түрк филологу А.Доган фразеологизмдерге төмөнкүдөй аныктама берген: «Фразеологизм – бул белгилүү түшүнүктү билдирүү үчүн экиден кем эмес сөздөн куралып, өтмө мааниде колдонулуучу сөздөр» [Doğan, 1990:27]. Ушул эле көз карашка В.Хатипоглу да кошуларын билдирип, бир эле сөздү фразеологизм катары кароо чындыкка коошпой тургандыгын, бир сөз тике маанисинен бөлөк дагы туунду (өтмө) маанилерде колдонула турган болсо, андай сөздөрдү фразеологизм эмес, көп маанилүү сөздөр катары кароо зарыл экендигин белгилеген [Hatipoğlu, 1982:203]. Азыркы учурда түрк фразеологдорунун көбүнчөсү ушул эки окумуштуунун көз карашын колдоого алат.

3. Кыргыз тилинде фразеологизмдер салттуу нускада үч топко (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек) бөлүнүп каралса, түрк тил илиминде фразеологизмдер эки принцип менен гана маанилик жана формалык өзгөчөлүгүнө карай бөлүштүрүлүп каралат. Негизинен, фразеологизмдерди классификациялоодо түрк фразеологдору жогорудагы В.В.Виноградовдун структура-семантикалык концепциясын тутунушпаса да, алар кыргыз фразеологдору сыяктуу эле туруктуулук, компоненттүүлүк, семантикалык бүтүндүк, образдуулукту фразеологизмдердин негизги белгилери катары эсептешет. Андыктан фразеологизмдер боюнча эки элдин фразеологдорунан илимий-теориялык олуттуу айырмачылыкты көрө албайбыз десек болот. Ал эми жогорудагы ар түрдүү пикирди жараткан айрым теориялык маселелер, фразеологизмдердин табиятынын татаалдыгы, көп кырдуулугу, изилдөөчүлөрдүн изилдөө өңүт, ык-амалынын өз ара бөтөнчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Фразеология маселелерине арналган изилдөөлөргө илик жүргүзүүдөн кийин фразеологизмдерге байланыштуу иштелчү маселелер бир кыйла экендигин байкадык жана бул кубулуштун (фразеологизмдердин) келечекте изилдениш багыт-өңүттөрү боюнча төмөнкүдөй өз сунуштарыбызды бердик: 1) кыргыз, түрк тил илиминдеги фразеологизмдердин изилдениш тарыхын хронологиялык тартипте ар тараптуу иликке алуу; 2) фразеологизмдердин пайда болуу, жаралуу-жасалуу ык-амалдарын өз алдынча изилдөө; 3) фразеологизмдердин ар бир белгисин, сөз түркүмдүк касиетине карай өзгөчөлөнгөн ар бир топту жана синонимдеш, омонимдеш, антонимдеш, көп маанилүү фразеологизмдердин ар бирин өз алдынча иликтөө; 4) фразеологизмдерде камтылган улуттук өзгөчөлүктөр боюнча атайын иликтөө

жүргүзүү; 5) акын-жазуучулардын чыгармаларындагы фразеологизмдерди өз ара салыштырып изилдөө, бул аркылуу фразеологизмдердин семантика-структуралык табиятын гана эмес, сүрөткердин да жеке стилдик бөтөнчөлүктөрүн терең ачып берүү максатын коюу; 6) фразеологизмдерди салыштырма өнүттө изилдөөдө жалпылыктан конкреттүүлүккө, санактоодон илимий талдоого өтүү.

Иштин 2-бабы «**Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык мүнөздөмөсү**» деп аталат да, мында кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин өз ара байланыш типтери, сөз түркүмдөрүнө болгон карым-катышы, морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү иликтенип, фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин санына ылайык өз ичинен топторго (эки компоненттүү, үч компоненттүү), топтордун ичинен типтерге (зат атооч + зат атооч, зат атооч + этиш ж.б.) бөлүштүрүлүү менен, фразеологизмдердин семантикалык бир бүтүндүк экендиги эске алынып лексикалык талдоонун ык-амалына ылайык иликке алынды.

Эки компоненттен турган **зат атооч+зат атооч** тибиндеги фразеологизмдердин эки компоненти тең заттык гана маанини билдирип, түгөйлөрүнүн өз ара байланышы, таандык жана жөндөмө мүчөлөр аркылуу жүзөгө ашат. Стилдик максатта бул мүчөлөр түшүрүлүп же көмүскөдө калып айтылыш, жазылышына да жол берилет. Анда айрымдарына токтоло кетели: **Бөдөнөнүн сүтү**. Мурунку учурларда оозеки кепте, көркөм кепте да колдонулуп келген, табияты жагынан китептик мүнөздөгү фразеологизмге таандык болгон, бирок кийинчерээк өз ордун «тунук суу», «оттуу суу» өңдүү сөз айкаштарына бошотуп берген, архаизмге айланып бараткан фразеологизмге **бөдөнөнүн сүтү** кирет. Бул түрмөк «ичимдик, ичкилик, арак» [КТФС, 2001: 119] деген маанини туюндуруп, көркөм чыгармада бирде автордун, бирде каармандардын психологиялык жагдай-шартына карай ар кандай стилистикалык боёкчодо колдонулат: 1. *Кожоюн, деди Токтогул жай ээсине акырын үн сала, - бөдөнөнүн сүтүнөн жокпу?* (Т.К.); 2. *Эмесе сиздин келгениңизди угуп, сүйүнгөнүмдөн ошо бөдөнөнүн сүтүнөн кичине кылт этип койгом* (М.Т.); 3. **Бөдөнөнүн сүтүнө** *тоюп алган соң, ааламды топон-суу каптаса, анын тизесине чыкпайт* («А»). Көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөмдө кандайдыр бир жалтактоо, тергөө; экинчисинде кошоматтануу, тергөө маанилери кошумчаланып туюндурулса, үчүнчүдө тергөө менен катар жазуучунун терс баасы да берилди. Дегинкиси, **бөдөнөнүн сүтү** мазмун-мааниси жагынан терс мамиле-эмоцияны туудурууга тийиш болгону менен, көбүнчө тамаша, тергөө, ирония иретинде колдонулуп, кырдаалга карай оң да, терс да боёкчого ээ болгондугун көрөбүз. **Бөдөнөнүн сүтү** түрмөгүнө маани-мазмуну жагынан дал келген, бирок формалык жактан

бир аз бөтөнчөлөнгөн, түрк тилиндеги *aslan süti* (с.с., арстан сүтү «ичкилик, арак») фразеологиялык тизмегин кездештиребиз: *Bu, dedi, aslan sütüdür, bu erkek içkisidir, bunu erkekler içer* (Бул – **арстан сүтү**, бул эркектердин ичимдиги, муну эркектер ичет) (О.С.К.). Эмне себептен бөдөнөнүн сүтү, түрк тилинде *арстан сүтү* деп берилет? Дегеле, түрк элинде «арстан» лексемасы кандай мааниге ээ? Түшүндүрмө жана түркчө-кыргызча сөздүктө, арстан сөзү: «1. зоол. арстан, ири жырткыч айбан; 2. өтм. кайраттуу, тайманбас баатыр; *aslan gibi* 1. арстандай күчтүү, сүрдүү келишимдүү; 2. ден соолугу чың, чымыр» [ТКС, 2005:73] деп белгиленип, көбүнчө эр-азаматтардын баатырдыгын даңазалоодо колдонулат. Балким, «күчтүү, тайманбас» арстандын сүтүн ичкен киши (адам), өзүн арстандай күчтүү, эр жүрөк сезип каларын эске алып, ошол себептен *арстан сүтү* деп айтылып калса керек деген ойго келебиз.

Мындан сырткары, кыргыз, түрк тилиндеги **зат атооч+зат атооч** тибиндеги төмөнкүдөй фразеологизмдер бар: *ат майы* (аттын күчүн убактылуу алуу, пайдалануу), *балык жон* (орто жери жумуру тартып жондонуп кеткен, эки жагы эңиштеген), *балык көз* (сорпонун үстүнкү бетиндеги кичинекей тегерек болуп анда-санда көрүнгөн май), *бөрү тил* (эки жагы миздүү, курч темир буюм) *бото көз* (жоодураган чоң көз) *көкүрөк күчүк* (эң кичүү баласы), *коён жүрөк* (коркок), *жолборс жүрөк* (баатыр, эр жүрөк), *жылкы мүнөз* (тумшугу менен бир тийген, мүнөзү тез өзгөрүлүп турган), *ит оору* (өнөкөт болгон, жаман адат), *киши кийик* (жапайы адам), *куш уйку* (көз илинтип ала коймо, кыска уйку), *кыргый кабак* (таарынышкан мамиле), *мышык сопу* (анткорлук, арамзалык), *чил боор* (боорукер, тууганчыл); *aslan payı* (с.с., арстан үлүшү «чоң үлүш»), *ana kuzusu* (с.с., эне козусу «өтө жаш, кичинекей»), *cennet öküzü* (с.с., бейиш өгүзү «ак ниет»), *dağ ayısı* (с.с., тоо аюусу «маданиятсыз, орой»), *deniz kurdu* (с.с., деңиз карышкыры «тажрыйбалуу деңизчи»), *deve kini* (с.с., төө кеги «кечирилбеген кек»), *eşek göz* (с.с., эшек көз «балбылдаган чоң көз»), *eşek inadı* (с.с., эшек көктүгү «көктүк, кежирлик»), *koç yiğit* (с.с., кочкор жигит «күчтүү, чымыр денелүү»), *kuş uykusu* (с.с., куш уйку «кыска, сергек уйку»), *tavşan uykusu* (с.с., коён уйкусу «сегрек, кыска уйку»), *kül kedisi* (с.с., күл мышыгы «жалкоо, жалакай»), *ılan hikayesi* (с.с., жылан аңгемеси «бүтпөгөн, чечилбеген маселе») ж.б.

Эки тилдеги **зат атооч+зат атооч** тибиндеги түрмөктөр, түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде арбын учурап, көбүнчөсүнүн эки компоненти тең уңгу түрүндө кездешсе (*бото көз*, *жолборс жүрөк* ж.б.), түрк тилинде биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчи компонентине мүчө уланган тизмектер (*deniz kurdu* (с.с., деңиз карышкыры), *süt kuzusu* (с.с., сүт козусу ж.б.) көп колдонулат. Бул типтеги фразеологизмдердин ичинен *куш*

уйку - *kuş uyki* түрмөктөрү формалык жана маанилик жактан, т.а., тилдеги мааниси, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине дал келип, толук дал келүүчүлүктү түзсө, *бөдөнөнүн сүтү* – *aslan sütü* (с.с., арстан сүтү), *бото көз* – *eşek göz* (с.с., эшек көз), *süt kuzusu* (с.с., сүт козусу) / *ana kuzusu* (с.с., эне козусу) - *сары ооз балапан*, *dağ ayısı* (с.с., тоо аюусу) - *киши кийик*, *koş yiğit* (с.с, кочкор жигит) – *жолборс жүрөк*, *kül kedisi* (с.с., күл мышыгы) – *имтен көлөкө талашкан* ж.б. фразеологиялык каражаттары маанилик жактан гана бири-бирине дал келип, айрымдары жөн гана үндөшүп жарым-жартылай дал келүүчүлүктү туюндурат. Белгилей кетүүчү жагдай, бул тизмектердин ичинде толук мааниге ээ болгону же жарым-жартылай гана маанини билдиргендери бар. Алсак, *бөдөнөнүн сүтү* – *aslan sütü*, *бото көз* – *eşek göz*, *süt kuzusu* / *ana kuzusu* - *сары ооз балапан* түрмөктөрү контекст ичинде да, ал тургай өз алдынча турганда да толук мааниге ээ болуп, сүйлөм ичинде биринин ордуна экинчисин алмаштырып колдонууга болот, ал эми *dağ ayısı* - *киши кийик*, *koş yiğit* – *жолборс жүрөк*, *kül kedisi* – *имтен көлөкө талашкан* туюнтмаларынын маанилери толук кандуу бири-бирине төп келишпегендиктен, дайыма эле биринин ордуна экинчисин алмаштырып колдонууга мүмкүн эмес.

Зат атооч + этиш моделиндеги фразеологиялык каражаттар, биринчи компоненти зат атооч менен экинчи компоненти этиштин айкашуусунан түзүлүп, фразеологизмдердин кээ бирлери эки компоненти тең уңгу түрүндө кездешсе, айрымдары жөндөмө жана мамиле категорияларынын жалганышы аркылуу жасалат. Маселен: **куш учурбоо** туюнтмасы «бөпөлөп багуу, ардактап мамиле жасоо» маанисин билдирип, көбүнчө стилдин көркөм түрүндө кездешет: *Жалгыз кызынын көзүн карап, куш учурбай, «сен эле аман болсоң – биздин байлыгыбыз, тирлигибиз ошо!» - деште турган ата энеси* (С.Ө.); *Ал бирөөнүн куш учурбай ардактаган жалгызы эле* («Ч»). Бул түрмөккө түрк тилиндеги *kuş sütüyle beslemek* (с.с., куш сүтү менен багуу «1.сейрек кездешүүчү тамак-аш менен ардактап багуу [ТТФС, 2002: 492]; 2. өтө бөпөлөп, асырап багуу») [ТКС, 2005: 563] тизмеги маанилик жактан дал келет: *Sen çok şanslısın, anne baban seni kuş sütüyle besliyor* (*Сен ушунчалык бактылуусуң, ата-энең сени куштун сүтү менен багып жатат*) (ооз. кепт.). Түрк тилиндеги бул түрмөк (*kuş sütüyle beslemek*) кыргыз тилиндеги *куш учурбоо* фразеологиялык тизмегинен (куш сүтүнүн табылбас нерсе экендигин эске алсак) элестүүлүгү, образдуулугу жагынан артыкчылык кылары чечмелөөсүз эле айкын болуп турат. Ошондой эле бул фразеологизмге (*куш учурбоо*) түрк тилинде формалык жактан дал келип «өтө аяр, сак болуу» маанисин туюнткан *kuş uçurtmak* (с.с., куш учурбоо) тизмегин кездештиребиз: - *Bakarım bağına kartal gibi. Evvel Allah kuş uçurtmam* (- *Жүзүмзарга бүркүттөй болуп көз салам. Кудайдын*

кудурети менен **куш учуртпайм (чычканга кебек алдыртпайм)** (A.S.). Биз бул фразеологизмдерди *куш учурбоо* (бөпөлөп, ардактап багуу) / *куш учуртамат* (өтө аяр, сак болуу) эки тилге орток омонимдик фразеологизмдер десек жаңылышпайбыз.

Жогорудагы *куш учурбоо, куш учуртамат* түрмөктөрүнөн тышкары **зат атооч + этиш** тибиндеги *ат арытуу* (алыс жол жүрүү), *ат салышуу* (мелдешүү, күч сынашуу), *ат токуур* (1. атын токуп, кызмат көрсөтүүчү киши; 2. эркек бала), *атка минер* (1. кызматчы сыяктанып көрүнгөнү менен, тескери иштерди жасаган киши; 2. эл ичинде бийликке аралашкандар), *ит болуу* (уят болуу, жаман абалда калуу), *ит кылуу* (уят кылуу, жаман абалга калтыруу), *иттен чыгаруу* (эптеп жөнөтүү, алдап жолго салуу), *эшек такалоо* (бош жүрүү, убакытты бекерге өткөрүү); *ат ойнотуу* (с.с., ат ойнотуу «оюна келгенди жасоо»), *деве урпак* (с.с., төө кылуу «ач көздүк, сугалактык»), *кеçileri каçырмак* (с.с., эчкилерди качыруу «акылынан айнуу»), *сinek avlamak* (с.с., чымын уулоо «бош жүрүү, эч нерсе кылбоо») ж.б. фразеологизмдер бар.

Эки компоненттен турган **зат атооч+этиш** моделиндеги туюнтмалар, кыргыз тилине салыштырмалуу түрк тилинде сейрек учурап, ички жана сырткы турпаты жагынан бири-бирине толук дал келүүчү туюнтмалар кездешпейт, бул моделдеги тизмектердин көбүнчөсү маанилик жактан гана дал келүүчүлүктү түзөт: *ат арытуу – leyleği havada görmek* (с.с., илегилекти асманда көрүү), *куш учурбоо – kuş sütüyle beslemek* (с.с., куш сүтү менен багуу), *эшек такалоо – sinek avlamak* (с.с., чымын уулоо) тизмектери ички мааниси жагынан гана дал келсе, *ат ойнотуу – at oynatmak, куш учурбоо – kuş uçurtmak* түрмөктөрү сырткы турпаты жагынан гана дал келип эки тилдеги орток омонимдик фразеологизмдер болуп саналат.

Зат атооч + сын атооч тибиндеги фразеологиялык топторго, табияты жагынан сын атоочтук фразеологизм катары каралган, биринчи компоненти зат атооч сөздөн туруп, экинчи компоненти зат атоочко –*дай* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган түрмөктөр кирет: *аарынын уюгундай* (1. абдан уу-дуу, ызы-чуусу көп; 2. иретсиз), *куш тилиндей* (кичинекей, тырмактай), *уй тилиндей* (кичирээк), *уй түгүндөй* (өтө көп), *aslan yurekli* (с.с., арстан жүрөктүү «баатыр, эр жүрөк»), *tavşan yürekli* (с.с., коён жүрөктүү «коркок») ж.б.

Куш тилиндей метафоралык фразеологизми «кичинекей, тырмактын агындай аз» маанисин элестүү кылып, көз алдыбызга тартып, түшүнүү сезимибизге образдуулук аркылуу жеткирген көп маанилүү түрмөк жана стилдик табияты жагынан карылар кебине, көркөм кепке тиешелүү: 1. кичинекей, тырмактай, аз гана. **Куш тилиндей бир нерсе тийген го колуна**; 2. кичине, кыскача жазылган кат, кабар ж.б. *Бирок кыз тигинде шыбыш ку-*

рун, акырын күлгөн уландарды карап да койбостон, ыргытышкан **куш тилиндей** катын айрып-айрып салганын көргөндө Исабековдун жаны жырдап, көңүлү көтөрүлүп, кызга миң мертебе ыраазы болот (Ч.А.). *Куш тилиндей* тизмегине түрк тилиндеги *devede kulak* (с.с., төөдө кулак «абдан аз») түрмөгү маанилик жактан дал келет: *Tekaüt aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında dedede kulak gibi kalıyordu* (Күнүмдүк муктаждыктарды эсептегенде, пенсия **төөдө кулак (куш тилиндей)** эле болуп калат) (R.N.G.).

Бул типтеги (зат атооч+сын атооч) туюнтмалар эки тилде тең сейрек учурайт. Мындагы *aslan yürekli* (с.с., арстан жүрөктүү) *tavşan yürekli* (с.с., коён жүрөктүү) түрмөктөрү кыргыз тилиндеги *жолборс жүрөк*, *коён жүрөк* тизмектерине ички жана сырткы турпаты жагынан дал келгендей туюлганы менен, анча-мынча айырмачылыкка ээ, маселен, кыргыз тилиндеги *жолборс жүрөк* түрк тилинде *арстан жүрөктүү* деп берилет, мындагы арстан менен жолборс эки башка жаныбар экендиги белгилүү, ошондой эле кыргыз тилинде жүрөк, түрк тилинде жүрөктүү (*yürekli < yürek+li*) түрүндө *-li* (*-луу*) сөз жасоочу мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Мында *жолборс жүрөк* туюнтмасын зат атоочтук фразеологизм катары карасак, *aslan yürekli* (с.с., арстан жүрөктүү) түрмөгүн сын атоочтук туюнтма катары карайбыз. Бирок фразеологизмдердин бир бүтүн бирдик экендигин анын ички маани-маңызы негизги орунда турарын, мүчөлөр ар кандай себеп-өбөлгөлөрдүн натыйжасында түшүрүлүп, көмүскөдө калып же уланып калышы толук мүмкүн экендигин эске алып, бул туюнтмаларды (*жолборс жүрөк - aslan yürekli*, *коён жүрөк - tavşan yürekli*) толук дал келүүчү түрмөктөргө кошобуз. Ал эми *куш тилиндей - dedede kulak*, *уй түгүндөй - karınca gibi kaynamak* фразеологиялык каражаттары маанилик жактан гана дал келет.

Сын атооч + этиш моделиндеги фразеологизмдер, сын атооч менен этиштин айкашуусунан куралып, *кумурскадай кайноо* (аябай көп болуу), *чилдей тароо* (туш-тушка бириндеп тарап кетүү), *бүргөдөй секирүү* (өзүнө жакпаган, күтүлбөгөн кепти уккусу келбей чочуп кетүү) *ботодой боздоо* (боздоп, буркурап ыйлоо) туюнтмаларын өз ичине камтыйт.

Кумурскадай кайноо - «быкылдап аябай көп болуу» маанисин өтө элестүү, образдуу чагылдырып, метафоралык жол менен жасалган бул фразеологизм, түрк тилиндеги *karınca gibi kaynamak* (с.с., кумурскадай кайноо) түрмөгүнө маанилик жактан толук дал келип, формалык жактан бир аз айырмаланат, алсак *karınca gibi kaynamak* тизмеги үч компоненттен туруп, *зат атооч* (карынса-кумурска) + *жандооч* (*gibi* – сыяктуу/дай) + *этиш* (кайнамак-кайноо) моделиндеги туюнтмаларга кирет, оозеки-сүйлөшүү жана көркөм кепте көп кездешет: *Ачуунун түбүнө шыкалган эл кумурскадай кайнап, толкуп турду* (М.Э.); *Çadırların etrafında karınca gibi kaynayan*

irili, ufaklı yüzlerce çingene vardı (Чатырдын тегерегинде кумурскадай кайнаган кичине-чоң жүздөгөн цыгандар бар эле) (О.С.К.).

Бул моделдеги (сын атооч+этиш) туюнтмалар, башка типтеги түрмөктөргө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан сейрек учурайт. Жогоруда белгилүү болгондой *кумурскадай кайноо / karınca gibi kaınamak, чилдей тарао / çil yavrusu gibi dağılmak* тизмектери маанилик жактан дал келсе, ал эми *бүргөдөй секирүү, ботодой боздоо* түрмөктөрү кыргыз тилинде гана кездешет.

Үч компоненттүү фразеологизмдердин ичинен **зат атооч + зат атооч + этиш** тибиндеги фразеологизмдер эки тилде тең арбын учурайт: *аарынын уюгуна тийүү* (бирөөнүн каарына калуу, чатак ишке кабылуу), *бити-битине батпоо* (сүйүнүү, кубануу), *жыландын башын чыгаруу* (бирөөгө сес көрсөтүү, коркутуу), *жыландын куйругун басуу* (бирөөнүн каарына каалуу, кырсыкка кабылуу), *ит куйругун түйүштүрүү* (бири-бирин кайраштыруу), *эшек куртун кагуу* (көрбөгөндү көрсөтүү, азабын берүү); *kuş sütüyle beslemek* (с.с., куш сүтү менен багуу «ардактап, бөпөлөп багуу»), *leyleği havada görmek* (с.с., илегилекти асманда көрүү «тез-тез саякаттоо»), *ayıya dayı etmek* (с.с., аюуну таяке деш «кошоматтануу»), *athı atından indirmek* (с.с., аттууну атынан түшүрүү «бузукулук, чагымчылдык»), *sinekten yağ çıkarmak* (с.с., чымындан май чыгаруу «өтө эпчил, айлакер»), *ılanın kuyruğunu basmak* (с.с., жыландын куйругун басуу «кырсыктуу, чатак ишке кабылуу») ж.б.

Аарынын уюгуна тийүү метафоралык түрмөгү «бирөөнүн каарына калуу, чатак ишке кабылуу» маанисин өтө таамай, образдуу чагылдырып, стилдин бардык түрлөрүндө кеңири колдонулат: *Бабаевдин кылмыштуу кылыктарын газетага басып коёбуз деп кабарчылар аарынын уюгуна тийип алышкан экен* («СК»). Бул түрмөккө (аарынын уюгуна тийүү) түрк тилиндеги *arının uvasına çöp dürtmek* (с.с., аарынын уюгуна таштанды салуу) фразеологиялык каражаты ички маани-маңызы жагынан дал келип, ал эми формалык жактан бир аз бөтөнчөлүккө ээ. Кыргыз тилиндеги *аарынын уюгуна тийүү*, түрк тилинде *аарынын уюгуна таштанды салуу* түрмөгү менен берилип, кыргыз тилине салыштырмалуу түрк тилинде конкреттүү берилгендиги жана төрт компоненттүүлүгү менен айырмаланат: *Polisler, azılı katilin üzerine giderek arı yuvasına çöp dürtüyorlar* (*Полициялар жырткыч канкордун артынан сая түшүп, аарынын уюгуна таштанды салып жатышат*) (ооз. кепт.).

Дегеле эки тилдеги **зат атооч+зат атооч+этиш** моделиндеги туюнтмалар элестүүлүгү, образдуулугу жагынан артыкчылык кылары, көбүнчө терс эмоция, бааны туюнтары көрүнүп турат. Алардын ичинен *жыландын куйругун басуу/ılanın kuyruğunu basmak* тизмектери ички, сырткы турпаты жагынан бири-бирине толук дал келсе, *аарынын уюгуна тийүү/arının uvasına*

çöp dürtmek (каарына калуу, чатак ишке кабылуу), *кошоматка кой союу/ аууа дай etmek* (кошоматтануу), *бөдөнөдөн куйрук чыгару / tekeden süt çıkarmak* (өтө эпчил), *ит куйругун түйүштүрүү/atlıu atından indirmek* (кайраштыруу, бузукулук кылуу) түрмөктөрү маанилик жактан гана дал келет.

Ишибизде ушул сыяктуу *зат атооч+зат атооч*; *зат атооч+сын атооч*; *зат атооч+этиш*; *сын атооч+этиш*; *зат атооч+зат атооч+этиш* моделиндеги 100дөй фразеологизмге конкреттүү талдоолор жүргүзүлдү.

«Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-стилистикалык мүнөздөмөсү» аттуу 3-бапта анималисттик фразеологизмдер тематикасына ылайык семантикалык топторго бөлүштүрүлүп, фразеологизмдердин ар биринин лексика-семантикалык табияты, эмоционалдык-экспрессивдик нюанстары, көркөм тексттин тулкусундагы стилистикалык өзгөчөлүгү, контексттик табияты иликтенди.

Анималисттик фразеологизмдердин мазмунуна, семантикасына байкоо жүргүзүүдө изилдөөчүлөр – Р.Халлиг жана В.Вартбург тарабынан берилген классификацияга таянсак (тилдик лексика үч чоң семантикалык талаага бөлүнгөн: 1. аалам; 2. адам; 3. аалам жана адам) [Ю.С.Степанов, 1975:50], фразеологизмдердин көпчүлүгү «адам» деген семантикалык талаага кирет. Себеби фразеологиялык туюнтмалар адамзатка тиешелүү факторлорду чыгылдырып, ал кайсы бир деңгээлде адамдын жашоо-турмушу менен тыгыз байланышып, адамдагы сапатты, мүнөздү, ал-абалды, жүрүм-турум, ички-сырткы туюмду туюнтат. Биз да жогорудагы изилдөөчүлөрдүн пикирлерине таянып жана эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин ички биримдигин, маани-мазмунун анализдеп, төмөнкүдөй үч топко бөлүп кароону ылайык көрдүк: **1. Кыргыз, түрк тилиндеги адамдын сырткы сапатын билдирген анималисттик фразеологизмдер; 2. Кыргыз, түрк тилиндеги адамдын ички касиет-сапатын туюндурган анималисттик фразеологизмдер; 3. Кыргыз, түрк тилинин анималисттик коду.**

1. Кыргыз, түрк тилиндеги адамдын сырткы сапатын билдирген анималисттик фразеологизмдер адамдын сырткы көрүнүшүн, кебете-кешпирин, тулку боюнун түзүлүшүн, кийген кийимин, жаш курак өзгөчөлүгүн ж.б.у.с. сырткы белгилерин туюндуруп, өз ичинен төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүнөт:

«Жазымдуу, татынакай, сулуу» маанисин туюнткан фразеологиялык түрмөктөр: *бото көз*; *кумурска бел*; *турна моюн*; *eşek göz* (с.с., эшек көз).

«Жазымсыз, өңү серт, түрү суук» маанисин билдирген фразеологиялык тизмектер: *иттин чүкөсүндөй*; *карганын шыйрагындай*; *карга шыйрак*; *күлгө оонаган күчүктөй*; *түлөгөн тайлактай*; *чычкактаган чил көздөнгөн*; *karga gibi* (с.с., каргадай).

«Күчтүү, али, дени сак» маанисинде колдонулган фразеологиялык туюнтмалар: куландан соо; өзүз аюу; кош уйгит (с.с., кочкор жигит).

«Алсыз, араң жан, арык адамды» сүрөттөөдө колдонулуучу фразеологиялык каражаттар: ийне жеген иттей; аты ыргайдай, өзү торгойдой; бит сыгарга алы жок; куштун көлөкөсүнө тоңуу; *tenesir horozu* (с.с., жыгач короз); *kuş kadar canı var* (с.с., куш сыяктуу жаны бар).

Адамдын кийген кийиминин өзгөчөлүгү аркылуу анын сырткы сапатын мүнөздөгөн фразеологиялык түрмөктөр: сагызган кубалап кетчүдөй; үкүсү чыгуу; тайда тамтыгы жок; *kılık kıyafet, köpeklere ziyafet* (с.с., кийим кечек, иттерге сый, зыяпат).

Адамдын жаш курак, өзгөчөлүгүн туюндуруучу фразеологизмдер: (төрөлгөндөн баштап, чоңойгонго чейинки курак) балапан түгү түшө элек, сары ооз балапан, *ana kuzusu* (с.с., эне козусу), *süt kuzusu* (с.с., сүт козусу); (чоңоюп, өсүп-жетилген курак) ат жалын тартып минүү, *eşek kadar olmak* (с.с., эшектей болуу); (ал-күчтөн тайып картайган курак) эчкинин жашындай жашы калуу; байлооч бүркүттөй; *koyun yaşı kadar yaşı kalmak* (с.с., койдун жашындай жашы калуу) ж.б.у.с. бөлүштүрүлүп, ар бир топко семантикалык анализ жүргүзүлдү. Анда айрымдарына токтоло кетели:

«Жагымдуу, татынакай, сулуу» маанисин билдирген фразеологиялык түрмөктөрдүн көбүнчөсү адамдын тулку боюнун бир мүчөсүнүн атын туюнткан сөздөрдөн түзүлгөндүгүн байкоого болот. Маселен: *Бото көз, eşek göz* (с.с., эшек көз) «жоодураган, балбылдаган чоң көз». *Бегайым болсо жазгы гүлдөй бой тартып, бозум түлөк туйгундай жаңы өсүп келе жаткан ичке бойлуу, оозу оймоктой, бото көз кара торунун сулуусу* (К.Ж.); *Güzellerin güzeli kıymetlim benim... eşek gözlü Zübeydam* (Сулуулардын сулуусу менин кымбаттуум... эшек көздүү Зубейдам) (ооз. кепт.). Мындагы «көз» сөзүнө байланышкан *бото көз, eşek göz* туюнтмалары контекст ичинде, ал тургай өз алдынча турганда да «ажарлуу, сулуу» аялзатынын образын айкын чагылдырып моносемиялык касиетке ээ. Ал эми адамдын тулку боюнун, дененин бир мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн элестүү чагылдырган *кумурска бел* тизмеги «1.ичке келишимдүү бел; 2. мүчөсү келишкен сулуу (аял)» дегенди туюндуруп, кыргыз элинде аялзатынын белинин ичкелиги сулуулуктун бир белгиси катары каралат: 1.*Карачы! Кумурска бел, бото көз моймол, түлкү көз койкоң, кара тору буудай өң, ак көрпө жайыл аты элге дайын сулуулардын бардыгы алдыңда турат* (К.Ж.); 2. *Кумурска бел аялым, кууратты го кыялың* («А.Т.»). Мындагы «бел» сөзүнөн куралган *кумурска бел* түрмөгү 1-сүйлөмдө адамдын бир мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн, сулуулугун айкын чагылдырып, оң мааниге ээ болсо, 2-сүйлөмдө келишимдүүлүк, сулуулукка кошо чөгөрүлгөн адамдагы терс кыял-жорукту, терс сапатты сезип-туябыз. Ошондой эле «моюн» лексема-

сынан турган, моюндун ичке узундугуна жараша сулуулуктун эпитети катары колдонулган *турна моюн* түрмөгүн оозеки, көркөм кепте сулуулардын элесин чагылдырууда көп кездештиребиз: *Турна моюн, кара көз кишим келтек жеп, турганым менин жөнбү деп?* [КОС, 1965:533] ж.б.

Жогорудагы *бото көз, ешек göz, кумурска бел, турна моюн* түрмөктөрү жалпы жонунан бир бүтүн маанини билдирип, «сулуу, татынакай, жакшынакай» маанисин туюнканы менен *бото көз, ешек göz* түрмөктөрү *кумурска бел, турна моюн* тизмектерине салыштырмалуу сулуулукту таамай чагылдырары айкын көрүнүп турат. Себеби сулуулук, татынакайлык биринчиден адамдын бетинен, жүзүнөн айкындалары, адамдын бетиндеги сулуулугуна басым жасалары, ал эми *кумурска бел, турна моюн* түрмөктөрүндө жалпы эле тулку бойдун келишимдүүлүгү негизги орунда турарын эске алсак, «сулуу, татынакайлык» маанисине *бото көз, ешек göz* туюнтмалары дагы жакыныраактай туюлат.

Ушул сыяктуу адамдын сырткы сапатын туюнткан 40тан ашуун фразеологизмди колдонуп, оң жана терс 6 фразео-семантикалык топко анализ жүргүзүлдү. Бул топтордун ичинен терс бааны, сапатты туюндурган, т.а., «жагымсыз, түрү суук, өңү серт» маанисиндеги семантикалык топ башкалардан өтө образдуу, элестүүлүгү, санынын көптүгү менен айырмаланары жана адамдын сырткы сапатын туюнткан түрмөктөр, ички сапатты билдирген тизмектерден эмоционалдуу, экспрессивдүүлүк жактан бир топ эле алсыздык кылары байкалат.

2. Кыргыз, түрк тилиндеги адамдын ички касиет-сапатын туюнткан анималисттик фразеологизмдер адамдын сыртынан анчейин сезип-туя албаган, көрө албаган адамдын жеке ички дүйнөсүнө гана таандык - акылдуулук, эмгекчилдик, калыстык, баатырдык, токтоолук, боорукерлик, элпектик, кара ниеттүүлүк, сараңдык, ач көздүк, жалкоолук, арамзалык, куулук, коркоктук, оройлук ж.б. сапаттарын чагылдырып, өз ара төмөнкүдөй фразео-семантикалык топторго бөлүнөт:

Акылдуулук, көрөгөчтүктү туюнткан фразеологиялык каражаттар: *балыкка тил, дөңгөчкө жсан киргизүү; бөдөнөдөн куйрук чыгаруу; билбегени бит; жыландын тилин билүү; жөргөмүштүн жөтөлгөнүн билүү; кумурсканын улутунганын билүү; tekeden süt çıkarmak* (с.с., текеден сүт чыгаруу); *sinekten yağ çıkarmak* (с.с., чымындан май чыгаруу); *her itin dilini bilmek* (с.с., ар бир иттин тилин бүлүү).

Өтө бышык, чыйрактыкка байланыштуу фразеологизмдер: *алдына ат салдырбаган; аттын кулагы менен тең ойноо; ат ойнотуу; биттин ичегисине кан куйган.*

Кайраттуулукту, баатырдыкты туюндурган фразеологизмдер: *жолборс жүрөк; жолборс маңдай; aslan yürekli* (с.с., арстан жүрөктүү).

Жоош, момундукка байланыштуу фразеологиялык бирдиктер: койдон жоош; кой оозунан чөп албаган; *karıncayı bile incitmemek* (с.с., кумурсканы да капа кылбаган); *kimsenin tavuğuna kış dememek* (с.с., эч кимдин тоогуна да «күш» дебеген), *köpeğe hoş, kediye pis dememek* (с.с., итке «кет», мышыкка «пыш» дебеген).

Элпектикке, сылыктыкка тиешелүү фразеологиялык каражаттар: атка жеңил, тайга чак; *terbiyeli tavutun gibi* (с.с., тарбиялуу маймылдай).

Сергек, зиректик, сактыкты чагылдырган фразеологизмдер: бөрүнүн көзүн жеген; куш уйку; чычканга кебек алдырбаган; *kuş uçurtamak* (с.с., куш учурбоо); *tavşan iykusu* (с.с., коён уйкусу).

Акылсыз, аңкоолукка байланыштуу фразеологиялык туюнтмалар: бээ десең, төө дейт; эшектин мээсин жеген; *eşek başı tısın* (с.с., эшек башсыңбы?); *eşek kafalı* (с.с., эшек баш); *horoz akıllı* (с.с., короз акыл); *kaz beyinli* (с.с., каз мээ); *kuş beyinli* (с.с., куш мээ).

Жалкоолукту, жалакайлыкты чагылдырган фразеологизмдер: кыларга иши жок, саларга кушу жок; эшек такалоо; *bey devesi gibi yan gelip geniş getirmek* (с.с., төө мырзасы сыяктуу жанына келип кепшөө); *deve kuşu gibi (yüke gelince kuş, uçmaya gelince deve)* (с.с., төө кушундай (жүк көтөрүүгө келгенде куш, учууга келгенде төө), *sinek avlamak* (с.с., чымын уулоо).

Зыкымдык, сараңдыкты туюндурган фразеологиялык каражаттар: битин сыгып, канын жалаган; чычканга кебек алдырбаган; чычкан мурдун канатпоо.

Арамзалык, куулук, митайымдыкка байланыштуу фразеологизмдер: ак койдон аңкоо, боз койдон момун; ичинде ала курту бар; ичтен жеген курттай; кой терисин жамынган; куу түлкү; мышык сопу; түлкүнүн куйругу; *karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu* (с.с., карамандын коюнун кийин чыгат оюну); *kuzu postuna bürünmek* (с.с., козу терисин жамынуу).

Бузукулук, чагымчылдыкты чагылдырган фразеологиялык бирдиктер: ит куйругун түйүштүрүү; ит ыркырак кылуу; кара чычкан аралатуу; *atla arpayı döviştürür* (с.с., ат менен арпаны уруштуруу); *atlıyı atından indirmek* (с.с., аттууну атынан түшүрүү).

Зулмдук, зөөкүрлүккө байланыштуу фразеологизмдер: ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү; ит өлүк кылуу; ит терисин башына каптоо; көк ала койдой союу; чолок байталга мингизүү; чымынын казуу; эшек куртун казуу; *deveye hendek atlatmak* (с.с., төөгө аңгек аттатуу); *eşek sudan gelinceye kadar dövmek* (с.с., эшек суудан келгенче сабоо, таяктоо).

Тоотпогондук, кайдыгерликти туюндурган фразеологизмдер: чымын чаккандай көрбөө; чымын конгондой көрбөө.

Кошоматчылык, көшөкөрлүктү чагылдырган фразеологиялык каражаттар: күн тийген жердин күкүгү; кошоматка кой союу; аюуа дауу etmek (с.с., аюуну таяке деш) ж.б.

Анда айрымдарына көңүл буралы. Өтө эле жийиркеничтүү, үрөй учурган зулумдук менен зөөкүрлүккө байланыштуу фразеологиялык түрмөктөр тилибизде арбын кездешип, өтө образдуу жана орой сыпатталат. Маселен: чымынын кагуу (Биртике **чымыныңды кагайынбы** ыя, – Сагынбай муштумун кезеди (Ш.Б.); эшек куртун кагуу (Сенин **эшек куртуңду кагабыз** (Т.С.) түрмөктөрү «бирди көрсөтүү, эсине келтирип коюу» маанисин берип, залымдиктин жеңил түрүн туюнтса, зулумдуктун жетип турган чегин *ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү, ит өлүк кылуу, ит терисин башына каптоо, чолок байталга мингизүү, көк ала койдой союу, deveye hendek atlatmak* (с.с., төөгө аңгек аттатуу), *eşek sudan gelinceye kadar dovmeek* (с.с., эшек суудан келгенче таяктоо) тизмектери таамай чагылдырат: *Эми Орозкул суудан кайра кууп чыкпаса экен, элдин көзүнчө ит көрбөгөн кордукту көрсөтпөсө* экен (Ч.А.); *Алеки саатта коомдук жайдан жанакыл кандуу моюндар ит терисин башына каптап, таманына шии кагып айдап чыгышты* (Ч.А.); *Мингизип чолок байталга, Эртең элге күлкү салармын* (фольк.); *Мунун кайсы күнөөсү үчүн көк ала койдой союп, мынча ит өлүк кылышкан; Kaynanası, karısı, baldızı üçü ittifak ederlerse zirzop damadı eşek sudan gelinceye kadar doverlerdi* (Кайненеси, аялы, балдызы үчөө бириксе, оосар, олжоке күйөө баланы **эшек суудан келгенче сабашат** эле) (Н.Р.Г.). Көркөм текстте көрүнүп тургандай, бул түрмөктөр «аябай кыйноо, маскаралоо, абийирин кетирүү» маанисин билдирет. Ал эми *чолок байталга мингизүү* тизмегин алсак, мында кыргыздын улуттук менталитетине сыйбаган кылык-жорукту жасаган ар-намыссыз аялдарга карата, аларды маскаралоо, эл алдында абийирин кетирүү маанисинде колдонулат.

Дегеле, зулумдук, зөөкүрдүк ар кандай иш-аракет, айла-амалдар аркылуу жүзөгө ашат, бирок кандай болгон күндө да, бул жерде адамдын жанынын кыйналгандыгы, денеси жанчылып, этинин ооругандыгы мааниге ээ эмес, эң негизгиси адамдагы абийир жана ар-намыс башкы орунда турат.

Ишибизде адамдын ички сапатын туюнткан 80дей фразеологизмдин негизинде оң жана терс 12 семантикалык топко анализ жүргүзүлүп, оң сапаты билдирген семантикалык топтордун ичинен «акылдуулук, көрөгөчтүктү» билдирген түрмөктөр башка топтордон эмоционалдык-экспрессивдүүлүк жактан артыкчылык кылары, семантикалык табиятынын түрдүүлүгү, фразеологизмдердин санынын көптүгү менен айырмаланары белгилүү болду. Ал эми терс бааны, сапатты билдирген т.а., «акылсыздык, макоолукту», «зулумдук, зөөкүрлүктү» туюнткан семантикалык топтордогу фразеологизмдер эки тилде тең арбын колдонулуп, оң мүнөз, сапатка салыштырмалуу,

өтө таасирдүү, семантика-стилистикалык табияты ар түрдүү жана көп багыттуу экендигине күбө болдук.

3. Кыргыз, түрк тилинин анималисттик коду

Адам баласы үчүн жаныбарлар дүйнөсү дайыма эң чоң мааниге ээ болуп келгендиги баарыбызга маалым. Байыркы ата-бабаларыбыз алгач аңчылык менен күн өткөрүшүп, жаныбарлардын эти тамак-аштын негизги булактарынын бири болсо, терилеринен кийим тигип, сөөктөрүнөн ар кандай курал-жабдыктарды жасап, жашоо-тиричилигин өткөрүп келишкен. Азыркы учурда да калкты азык-түлүк, өнөр жайларды сырьё менен камсыз кылууда жаныбарлардын ролу зор. Ошондой эле жаныбарлардын жаратылыштагы эстетикалык мааниси да зор, т.а., көпөлөктөрдүн түсүнүн ар түрдүүлүгү, куштардын сайрашы ж.б. Демек, жаныбарлар дүйнөсү – табигый чөйрөнүн маанилүү составдык бөлүгү. Ага кам көрүү акылдуулук жана сарамжалдуулук менен пайдалануунун негизи болуп саналат.

Бизди курчап турган жаныбарлар дүйнөсүнө байкоо жүргүзүүдө, эки тилдеги жаныбарларга байланышкан 500дөн ашуун (кырг. – 275, түрк – 228) фразеологизм бар экендиги, булардын ичинен *ат-жылкы*, *итке* байланыштуу түрмөктөр көп кездешери, түрк тилинде *ешек* лексемасынан куралган тизмектер кыргыз тилине салыштырмалуу арбын колдонулуп оң да, терс да маанини туюнтары байкалат. Чынында эле, ар бир элде ал жаныбарга болгон көз караш жана түшүнүгү ар түрдүү. Маселен, **пил** индустарда көрктүү, келбети келишкен сулуулуктун символу каралса, түрк элинде *fil gibi* (с.с., пилдей) фразеологизми семиз, тамакты көп жеген соргок маанисин туюнтат, ал эми кыргыз элинде токтоо, көтөрүмдүү адамдамды «*пилдей*» - дешип пилге салыштырылат. Негизинен кыргыз жана түрк тили тектеш тил болгондуктан, эки элдин жаныбарларга болгон көз караш, түшүнүгү көбүнчө окшош образ, символдор аркылуу бирдей чагылдырылат. Маселен, **Ат (at)** - көчмөндүү жана жоокерчилик заманда, минерге унаа болуп, адам баласы тарабынан колго үйрөтүлгөн алгачкы үй жаныбары жана адамдын жакын жолдошу болуп саналган. Буга кыргыз, түрк элдеринин дастандары, уламыштары жана андагы сюжеттер ачык далил. Маселен, «Манас» эпосундагы *Аккула*, *Бозчолок*, *Актулпар*, түрк элиндеги *Фенер*, *Конур*, *Ашкари* ж.б. баатырлардын белгилүү тулпарлары болуп, аларды ар түрдүү кырсык, кокустуктардан сактаган. Дегеле согуштук жортуулдарда ат негизги күч катары пайдаланылгандыктан, түрк эли жылкы жаныбарын өтө урматтап, жакын жолдош катары эсептешип анын этин жешпейт, ал эми кыргыз элинде жылкынын сүтү, кымызы улуттук суусундук катары өзгөчө мааниге ээ болуп, эти чоң аш-тойлордо, сыйлуу конокторго гана тартууланат. Негизинен ат минүү, ит ээрчитип, куш салуу – кыргыз, түрк элинин улуттук менталитетине таандык негизги көрүнүш. Мына ушундан улам эки

элде тең ат-жылкыга байланыштуу бир топ фразеологизмдер жаралган: *аттын кулагы менен тең ойноо* (ат үстүндө шамдагай, мыкты жүрүү), *ati eşkin, kılıcı keskin* (с.с., аты күлүк, кылычы курч «телегии тегиз») ж.б.

Бука (boğa) – түрк-монгол, анын ичинен кыргыздарда байыртадан бери тотемдик жаныбар катары белгилүү. Огуз каган жөнүндөгү уламыштарда анын мифологиялык букадан туулгандыгы баяндалса, бурят мифологиясында булагат жана хурхуттардын түпкү мифологиялык атасы касиеттүү бука болуп эсептелген. Ал эми бука табиятынан маңыроо келип, уй сыяктуу чарбалык мааниси зор болбосо да, кыргыз, түрк элинде кайсы бир деңгээлде оң баага, мааниге ээ болуп, күчтүү кайраттуу адамга салыштырылат: *Boğa gibi* (с.с., букадай) «күчтүү, алибеттүү (жигит)» маанисинде колдонулат. Кыргыз тилинде буканын күчтүүлүгүн салыштыруунун негизинде жаралган *бука тартыш* тизмеги «төрт аягы менен туруп, арканды тартып ойнолуучу оюнунун бир түрүн» билдирет.

Жылан (yılan) – жомок, уламыштарда түшүмдүн, жердин, оттун, байлыктын символу катары каралып, дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде тамак-аш, көбүнчө дары-дармек максатында колдонулат. Балким, медицинадагы чөйчөккө оролгон жылан эмблемасы (чөйчөк – дартты айыктыруучу жыландын уусу куюлган идиш, ал эми жылан - акылмандык, билим жана өлбөстүктүн белгиси) да бекеринен эмес чыгар. Ал эми кыргыз, түрк элинде жылан терс маани-мазмунга ээ, т.а., дене-бойду дүркүрөтүп, коркунучтуу келип, куу-митайым, заардуу адамдын образын билдирип, терс бааны, эмоцияны туюнтат: *жыландай ышкыруу* («зиркилдөө, заарын чачуу»), *yılanın kuyruğunu basmak* - *жыландын куйругун басуу* («бирөөнүн каарына калуу, кырсыктуу ишке кабылуу») ж.б.

Ит (it) – карышкыр сыяктуу эле байыркы элдердин ичинен, кыргыз, түрк элдеринде да тотем-жаныбар болгондугун ырастаган илимий изилдөөлөр бар. Ал байыркы кыргыздардын түшүнүгүндө түрдүү оорулардан, табигый кырсык, кокустуктардан сактоо касиетине ээ болуп, адамдын жакын досу, жардамчысы катары эсептелгени менен, итке байланыштуу фразеологиялык түрмөктөрдүн көпчүлүгү негативдүү маанайды жаратып, терс маани, бааны билдирет: *иттин арткы шыйрагындай* (абдан жаман, өтө начар), *иттин чүкөсүндөй* (дене бою чүрүшкөн) ж.б.

Карышкыр (kurt) – кыргыз, түрк элинин тотемдик түшүнүктөрүндөгү ыйык деп саналган жырткыч жаныбар катары бааланып, анын тырмагы, тиши оору-сыркоодон, түрдүү кырсыктан сактоочу касиеттүү нерсе катары каралган. Бүгүнкү күндө бул жаныбардын тике, өтмө мааниси, биринчиден, алдым-жуттум, шылуундукту билдирсе, экинчиден, өз ишин мыкты билген адис маанисин да туюнтат, муну төмөнкү фразеологизмдер да тастыктайт: *карышкырга кой кайтартуу* (алдым-жуттум, жегичтерге жол берүү), *eski kurt* - *карт бөрү* (көптү көргөн, кексе, тажрыйбалуу) ж.б.

Төө (deve) – айрым этнографиялык маалыматтарга караганда, кыргыздар төөнүн кээ бир сапаттарын адамга окшоштурушкан, т.а., ал адам сыяктуу эле ботосу өлсө же жоголсо кайгы тартууга жөндөмдүү келген. Балким *ботосу өлгөн ингендей* (абдан аянычтуу ыйлагандай, зыкырап-сыздап мункангандай) түрмөгү да ушундан улам айтылып калса керек. Ошондой эле «Манас» эпосунда Манас өлгөндө Желмаян «*Аза күтүп, ээй, от жебей, Армандуу болуп ээй, суу ичпей*» [С.Каралаев, 1: 223] чөгүп, адам сыяктуу кайгы-муңга батат. Ал эми түрк элинде төө кыргыздардагыдай жогорку урмат-сыйга ээ болбосо да, чарбачылыкта кеңири колдонулуп, түрк маданиятында кайсы бир деңгээлде орду бар экендигин төмөнкү фразеологиялык түрмөктөр айгинелейт: *deve kini* (с.с., төө кеги «унутолбаган, кечирилбеген кек»), *deveyi düze çıkarmak* (с.с., төөнү түз жолго алып чыгуу «кыйынчылыктарды жеңип, ишти оң жолго алып чыгуу»).

Эшек (eşek) – кыргыз элинде келесоо, кежир жаныбар катары каралып, аны ар кыл оор жумуштарга көлүк катары пайдаланышканы менен эшек да символ катары таанымал, ал (эшек) - АКШдагы демократиялык ири партиянын расмий эмес символу. Анткени эшек тоскоолдуктарга туруштук берген күчтүү, өжөр жаныбар катары белгилүү. Ал эми кыргыздарда «эшек» лексемасы «келесоо, акылсыз» маанисин билдирип, негативдүү маанайда колдонулса, түрк элинде бул жаныбар оң (сүйкүмдүү, өжөр, чыдамкай) да, терс (орой, акылсыз) да мааниге ээ: *eşek göz* (с.с., эшек көз «бадырайган чон көз»), *eşek kafalı* (с.с., эшек баш «келесоо, акылсыз») ж.б.

Бул бөлүмдө, жаныбарлардын маани-маңызын, ордун, ролун, белгилөөгө, тике, өтмө маанисин, өзгөчөлүгүн чечмелөөгө, ар бир элдин анын ичинен кыргыз, түрк элинин жаныбарларга болгон көз караш, түшүнүгүн аңдап билүүгө аракет жасалып ак куу, аюу, балык, карга, уй ж.б. жаныбарларга да мүнөздөмө берилди.

Корутундуда төмөнкүдөй тыянакка келдик:

- Анималисттик фразеологизмдер адамдын касиет-сапатын, мүнөзүн билдирүүчү касиетке ээ болуп, адамдардын жашоо-тиричилигинде көбүрөөк колдонулат; алардын ичинен «ат-жылкы», «итке» байланыштуу түрмөктөр эки элде тең арбын кездешсе, түрк тилинде «эшек» лексемасынан куралган тизмектер көбүрөөк учурап, оң да, терс да мааниге ээ.

- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин көпчүлүгү метафоралык-метонимиялык ык-амалдын негизинде жаралып, стилистикалык табияты, колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге таандык.

- Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттеринин саны боюнча эки тилде тең эки (155 (кырг. – 80, түрк – 75), үч компоненттүү (143 (кырг. - 85, түрк – 58) түрмөктөр басымдуулук кылып, кыргыз тилинде сегиз компо-

нентке чейинки түрмөктөр кездешсе, түрк тилинде он, он төрт компоненттүү тизмектер да учурайт.

- Фразеологиялык туюнтмаларды сөз түркүмдөрү боюнча типтерге бөлүштүрүүдө, эки тилде тең *зат атооч + зат атооч* (40 (кырг.-21; түрк-19); *зат атооч + зат атооч + этиш* (56 (кырг.-36, түрк-20) тибиндеги фразеологизмдер арбын учурап, кыргыз тилинде *зат атооч + зат атооч* тибиндеги түрмөктөрдүн көбүнчөсүнүн эки компоненти тең уңгу түрүндө кездешсе, түрк тилинде биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчи компонентине мүчө уланган тизмектер көп колдонулат.

- Адамдын сырткы көрүнүшү кайсы бир деңгээлде адамдын ички сапаттын да мүнөздөйт. Алсак, адамдын жасаган иш-аракети ал адамдын акылдуулугун же акылсыздыгын айгинелесе, кебете-кешпириндеги эмоция анын ички сезимдерин, уялганын, сүйүнгөнүн, кайгырганын билдирет. Демек, сырткы сапат менен ички сапат кандайдыр бир деңгээлде бири-бири менен байланышып, бири-бирин толуктап турат.

- Адамдын сырткы сапатын билдирүүчү фразеологиялык түрмөктөр, ички сапатты билдирген тизмектерден сандык жактан да, сапаттык жактан да алыздык кылат жана терс сапатты билдирген фразеологизмдер оң сапатты туюнткан тизмектерге салыштырмалуу сандык жактан эки эсе көптүгү, өтө таасирдүү, семантика-стистикалык табияты ар түрдүү жана көп багыттуулугу менен айырмаланат.

- Эки тилде толук (формалык жана маанилик жактан дал келүү) дал келүүчү түрмөктөргө салыштырмалуу жарым-жартылай (маанилик жактан же формалык жактан гана дал келүү) гана дал келүүчүлүктү түзгөн тизмектер арбын, бул эки элдин этно-маданияты, географиялык шарты менен тикеден-тике байланыштуу.

Диссертациянын негизги мазмунун чагылдырган макалалар:

1. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер [Текст] / П.Эстебесова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2009. - №15. – 179 б. -68-69-б.

2. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилдериндеги адамдын терс сапаттарын билдирген анималисттик фразеологизмдер [Текст] / П.Эстебесова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2010. №17. – 175 б. -9-10-б.

3. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилдеринде фразеологизмдердин улуттук маданий жалпылыгы жана бөтөнчөлүгү [Текст] / П.Эстебесова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2010. №17. – 175 б. -31-33-б.

4. Эстебесова, П.С. Кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик код [Текст] / П.Эстебесова // БГУ жарчысы. –Бишкек, 2010. №2 (17). – 189 б. -132-135-б.

5. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилиндеги сын-сыпатты билдирген анималисттик фразеологизмдер [Текст] / П.Эстебесова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2011. №18. – 108 б. -43-45-б.

6. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилиндеги заттык мааниде колдонулган анималисттик фразеологизмдер [Текст] / П.Эстебесова // БГУ жарчысы. –Бишкек, 2011. №1(18). – 297 б. -179-181-б.

7. Эстебесова, П.С. Кыргыз жана түрк тилиндеги адамдын жаш курагын туюндурган анималисттик фразеологизмдер [Текст] / П.Эстебесова // БГУ жарчысы. –Бишкек, 2015. №3-4 (33-34). –360 б. -305-307-б.

8. Эстебесова, П.С. Анималистические фразеологизмы, выражающие внешнее качество человека, кыргызского и турецкого языков [Текст] / П.С.Эстебесова // Апробация. №3(42). - Махачкала, 2016. -185 с. – 63-66 с.

9. Эстебесова, П.С. Тип анималистических фразеологизмов «имя существительное + имя существительное» в киргизском и турецком языках [Текст] / П.С.Эстебесова // Альманах. №3 (105). - Тамбов, 2016. – 136 с. – 133-136 с.

10. Эстебесова, П.С. Анималистические фразеологизмы, выражающие положительное качество человека кыргызского и турецкого языков [Текст] / П.С.Эстебесова // Ученый XXI века. №04. – Йошкар-Ола, 2016. – 70 с. – 57-61 с.

Эстебесова Перизат Садырбековнанын «Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илиминин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: фразеология, фразеологизм, анималисттик фразеологизмдер, фразеологизмдердин курамы, фразеологизмдердин семантикасы, лексика-семантикалык бүтүндүк, образдуулук, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, семантикалык топ, стилистикалык табият, тип-моделдер, жаныбарлар.

Изилдөө объектиси – жалпы кыргыз, түрк тилинин фразеология корундагы анималисттик фразеологизмдер.

Изилдөөнүн предметин анималисттик фразеологизмдердин морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү, лексика-семантикалык табияты, стилистикалык өзгөчөлүгү түзөт.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз, түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жана семантика-стилистикалык жактан өз ара салыштыра иликтеп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо.

Изилдөө методдору: изилдөөдө салыштырма, тарыхый-текештирме, сыпаттама, компоненттик илик жүргүзүү, этнолингвистикалык жана лингвостатистикалык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер алгач ирет атайын иликтөөгө алынып, натыйжада эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык, семантикалык топторго жиктелип, алардын колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан териштирилгендигинде, лингвостатистикалык илик жүргүзүлүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Иштин колдонулуу чөйрөсү: изилдөөдөн чыгарылган корутунду-тыянактар, теориялык табылгалар тил илиминдеги жалпы фразеология маселесин окуп-үйрөнүүдө, айрым теориялык негиздерди иштеп чыгууда жана кыргыз, түрк тил илиминдеги лексикология, фразеология тармагын камтыган окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорду, ошондой эле котормо, түшүндүрмө, фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонулуп, чоң көмөк көрсөтөрү шексиз.

РЕЗЮМЕ

диссертации Эстебесовой Перизат Садырбековной на тему: «Анималистические фразеологизмы в кыргызском и турецком языках» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 - тюркские языки

Ключевые слова: фразеология, фразеологизм, анималистические фразеологизмы, состав фразеологизмов, семантика фразеологизмов, лексико-семантическое целостность, образность, эмоционально-экспрессивный, семантическая группа, стилистическая природа, типы, модели, животные.

Объект исследования - анималистические фразеологизмы в общем фразеологическом фонде кыргызского и турецкого языков.

Предмет исследования морфологические образцы путей образования, лексико-семантическая природа, стилистические особенности анималистических фразеологизмов.

Цель исследования - заключается в определении общности и различий между анималистическими фразеологизмами в кыргызском и турецком языках путем их сопоставления в структурном и семантико-стилистическом плане.

Методы исследования: в исследовании использованы сравнительный, описательный, этнолингвистический, лингвостатистический методы, а также метод компонентного анализа.

Научная новизна исследования заключается в том, что анималистические фразеологизмы в кыргызском и турецком языках впервые становятся объектами многоаспектного анализа, который предполагает классификацию анималистических фразеологизмов на структурные, семантические группы, определения с позиции лингвостилистики сфер их функционирования, активности, лингвостатистическую анализ и, наконец, соответствующие выводы и полученные по данным направлениям результаты.

Сфера применения научных результатов: результаты и выводы исследования, теоретические положения могут быть широко использованы в процессе изучения фразеологизмов в области языкознания в целом, при разработке некоторых теоретических основ и при составлении учебников, учебно-методических пособий, а также переводных, толковых и фразеологических словарей в частности.

RESUME

Estebesova Perizat Sadyrbekovna «Animalistic phraseology in the Kyrgyz and Turkish languages» The dissertation is submitted to confer the scholarly degree of candidate of philology. 10.02.06 – Turkic languages specialty

Key words: phraseology, phraseological unit, animalistic phraseologies, structure of phraseology, semantics of phraseology, lexical-semantic unit, figurative language, emotional expressiveness, semantic group, stylistic nature, type-models, animals.

Object of research animalistic phraseological units in the archives of Kyrgyz and Turkish languages phraseology.

Subject of research is morphological structure, lexico-semantic nature and stylistic peculiarities of animalistic phraseology.

The aim of the research is to conduct a comparative study of animalistic phraseology structurally, semantically-stylistically and to define language universals and distinctions.

Methods of research: comparative, historical-contrastive, descriptive, component ethnolinguistic and linguostatistic methods were used in the research.

Novelty of research is that animalistic phraseology of the Kyrgyz and Turkish languages is being studied for the first time, in the result animalistic phraseology of two languages was divided into structural and semantic groups, they were studied on the aspect of their usage, frequency and stylistic nature, linguostatistic study of phraseology was conducted on the basis of which scientific conclusions were made.

Application domain: conclusions made in the research and theoretical acquisition in linguistics will undoubtedly help in teaching phraseology, in working out some theoretical fundamentals, textbooks and manuals on lexicology and phraseology of Kyrgyz and Turkish linguistics and in compiling bilingual, monolingual and phraseological dictionaries.

Форматы 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет кагазы.
Көлөмү 1,7 б.т. Офсеттик ыкма менен басылды.
Нускасы 100.

«Мега Формат» басмасында басылды.

